

УДК 658: 338.45

Метеленко Н.Г.

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИРОБНИЧИХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РИНКУ

Систематизовано передумови, протиріччя та наслідки господарського механізму командно-адміністративної системи господарювання. На основі історичного аналізу ретельно досліджено етапи її розвитку, що дозволило сформулювати глобальну передумову трансформації командно-адміністративної системи господарювання у ринкову. За результатами дослідження сформульовано складові глобальної передумови формування ринкового внутрішнього господарського механізму ефективного функціонування виробничих промислових підприємств

Preconditions, contradictions and consequences of an economic mechanism of command-management managing system have been systematized.

On the basis of the historical analysis stages of its development are carefully researched. Results of this investigation allowed to formulate the global precondition of transformation of command-management system managing in market.

By results of researching the structure of the global precondition of formation of a market internal economic mechanism of effective functioning of the industrial enterprises have been formulated.

Очевидним є те, що кожне підприємство являє собою достатньо складну техніко-економічну і соціальну систему, яка відображає індивідуальність і специфіку цього підприємства. Описати цю систему можна, якщо визначити характер взаємодії на кожному з її рівнів: підприємство – зовнішнє середовище; підрозділ – підрозділ; робітник – підприємство. Обов'язковим етапом формування внутрішнього господарського механізму ефективного функціонування виробничих промислових підприємств на сучасному етапі є вивчення досвіду управління підприємствами у командно-адміністративній економічній системі та у країнах з ринковою економікою. Дослідження автора спрямоване на ретельний аналіз передумов формування внутрішнього господарського механізму ефективного функціонування виробничих промислових підприємств при перебудові командно-адміністративної економічної системи у ринкову.

Взагалі, ринок це невід'ємний атрибут товарного господарства, специфічна форма економічних взаємовідносин, що пов'язує між собою різних господарюючих суб'єктів. Основними передумовами виникнення ринкового господарства є суспільний поділ праці; економічна відокремленість суб'єктів господарювання, яка зумовлена наявністю різних форм власності; вільний обмін ресурсами, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання; формування граничних витрат, які необхідні для проведення усіх видів робіт та послуг по налагодженню зв'язків при укладенні контрактів, виробництві та реалізації продукції, а також для організації роботи підприємства. За рахунок реалізації цих передумов формуються загальні риси сучасної ринкової економіки, такі як: економічна свобода, конкуренція, мобільність ресурсів, автономність дій учасників ринку, достатня інформованість суб'єктів ринку, соціалізація та глобалізація

економічних зв'язків. Саме від злагодженості дій складових ринку залежить повнота та адекватність реалізації окремих рис та їх сукупності, що здійснює суттєвий вплив на формування внутрішнього господарського механізму ефективного функціонування виробничих промислових підприємств у сучасних умовах ринкової економіки.

Для того, щоб визначити передумови формування внутрішнього господарського механізму підприємств, що функціонували в умовах командно-адміністративної економіки, необхідно сформулювати передумови, протиріччя та наслідки господарського механізму командно-адміністративної системи господарювання (рис.1).

Основним принципом, який було покладено у основу побудови системи соціалістичного господарювання став принцип демократичного централізму. Він виходив з єдності в управлінні усіма робітниками у народному господарстві, пріоритету суспільних інтересів і у той же час передбачав урахування „не тільки місцевих особливостей, але і місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів та засобів руху до загальної мети” [1, с.18]. У процесі економічної побудови соціалізму передбачалось використовувати товарно-грошові відносини. Так, вже 3 квітня 1918 р. Рада народних комісарів приймає „Декрет про товарообмін для посилення хлібних заготівель”, згідно якому ця задача повинна була вирішуватись шляхом організації у державному масштабі товарообміну з сільським населенням. Поряд з цим, було поставлено завдання оздоровлення фінансово-кредитної системи. Так, у травні 1918 р. було заплановано провести грошову реформу. У цей же період В.І.Леніним було поставлено питання щодо відповідальності підприємств за результати власної господарської діяльності. Таким чином, після революційних перетворень 1917 р. для побудови соціалізму були запропоновані та частково реалізовані заходи, що пов'язані з госпрозрахунковими основами в управлінні виробництвом, розвитком фінансово-кредитної системи на основі використання товарно-грошових відносин.

Наступний етап економічного розвитку згідно марксистсько-ленінської концепції це політика „воєнного комунізму” (1919-1921 рр.). Практична реалізація теоретичних положень цієї політики мала наступні результати. „Воєнний комунізм” привів до падіння значущості ринку, натуралізації господарських відносин, звуженню фінансово-кредитних відносин тощо. Більша частина створюваного продукту підприємств спрямовувалась у розпорядження державних органів управління без оплати. Одночасно було організовано кошторисне фінансування державних підприємств, розповсюджувався зрівняльний розподіл продуктів та товарів, а також безоплатних послуг (медичних, комунально-побутових, транспортних).

При реалізації на практиці принципу демократичного централізму основну увагу було приділено централізації управління виробництвом та розподілом. Підприємства поступово втрачали права щодо керівництва виробництвом, їх діяльність все більше регламентувалась. Державні та галузеві органи управління зосередили у своїх руках функції детального оперативного управління виробництвом, тобто у господарському механізмі формувались командно-адміністративні методи управління. Однією з головних передумов формування цих методів, усупереч намічених раніше, були умови громадянської війни, тому у механізмі управління економікою 1919-1921 рр. віддзеркалюються загальні риси державної політики інших країн, що перебували у воєнній ситуації, а саме Германії, Польщі, Чехії. Наслідками ж такої ситуації стали наступні: класовий характер заходів щодо господарювання в країні, переваги пролетаріату та сільській бідноті.

У 1921 році, оцінюючи стабілізацію політичної обстановки та проаналізувавши методи господарювання, а також стан народного господарства, було прийнято рішення про

перехід до нової економічної політики (НЕП) 1921-1935 рр. Її принципи та методи включали теоретичні висновки В.І.Леніна, що були сформульовані у 1918 р. Нова економічна політика повернулася до ринкових форм господарювання, до двох форм власності – державної і кооперативної, двох класів – робітників і селян, інтелігенції як прошарку та до державної форми управління за участю народу. Продовжує поступовий розвиток принцип демократичного централізму, дійовим інструментом централізованого управління стає єдиний державний план. У той же час з'являється можливість прояву господарської ініціативи окремих підприємств, передбачено різноманітні шляхи та засоби руху до загальної мети, що спонукало до розвитку госпрозрахункових методів управління промисловістю, торгівлею, постачанням. Найвищі органи господарської влади не втручались у оперативну роботу підприємств, однак мали право на контроль за їх діяльністю, затверджуючи їх виробничі програми та фінансово-комерційні плани. Отримали розвиток великі госпрозрахункові об'єднання – синдикати, до функцій яких відносились постачання та збут підприємств (трестів). НЕП проводилась на основі повної реабілітації товарно-грошових розрахунків та розвитку фінансово-кредитної системи, розвивались на практиці різноманітні кооперації – споживча, сільськогосподарська кредитна, кустарно-промислова.

У результаті НЕП до 1926 р. господарство країни було відновлено, наявне обладнання завантажено на 100%, виробництво промислової продукції наближалось до довоєнного рівня [2]. Середньорічні темпи росту промислової продукції за 1922-1926 рр. склали 30-62%.

У другій половині 30-х років в СРСР завершився перехідний період від капіталізму до соціалізму та було побудовано соціалістичне суспільство, через більш як три десятиріччя побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Основними особливостями цього суспільства є наступні: багатогалузева індустрія та велике соціалістичне сільське господарство; стрімкий розвиток науково-технічної революції; зближення націй, поглиблення співробітництва та взаємодопомоги між народами СРСР; формування історичної спільності – „радянський народ” на фоні марксистсько-ленінської ідеології; вирішення соціальних задач тощо. Характерною рисою етапу розвинутого соціалізму є прискорення темпів росту національного доходу та продуктивності суспільної праці. Галузеві міністерства, відомства, проектні та науково-дослідні організації вирішують питання розміщення продуктивних сил, при цьому враховуються і задачі працевлаштування населення з метою забезпечення повної зайнятості. Стверджувалось, що тільки люди високої ідейної переконаності, політичної зрілості, кріпкої дисципліни та організованості можуть вирішити усі задачі переходу до комунізму.

Протягом цього періоду механізм господарювання змінюється, що було пов'язано з новими завданнями з індустріалізації економіки. Їх вирішення супроводжувалось значними капіталовкладеннями та їх жорстким перерозподілом. Відмітною особливістю цього періоду було посилення централізації в управлінні при реалізації принципу демократичного централізму та згортання його демократичних засад. Процес централізації підпорядкував собі перерозподіл усіх виробничих ресурсів через розвиток системи державного бюджету, планів, органів матеріально-технічного забезпечення, ціноутворення, кредитування. У нових економічних умовах дотримання госпрозрахункових інтересів підприємств у розподілі доходів виробництва, у плануванні тощо виявилось непотрібним.

Основною конструкцією існуючого механізму управління підприємством стали централізовані планові завдання, виконувати які необхідно було за будь-яких умов, стрімко зроста персональна відповідальність керівників перед вищими органами за

виконання планових завдань. Спостерігалась втрата підприємствами своїх господарських прав, що не давало можливості їм контролювати беззбитковість виробництва, а відсоток виконання державного плану став основним критерієм роботи підприємства. Централізовані завдання, які були націлені індивідуально кожному суб'єкту господарювання, регламентували усі сторони господарської діяльності: виробництво продукції та її розподіл, постачання, ціноутворення, оплату праці, кредитування, взаємовідносини з бюджетом та іншими ланками управління тощо. Механізм госпрозрахунку став недієздатним поряд з тим, що формально госпрозрахункові методи не відмінялись.

Гіпертрофований централізм послабив товарно-грошові відносини, обмежував дію закону вартості. Оцінюючи результативність господарських заходів слід зазначити, що оцінка ефективності не обмежується тільки результатами, необхідно співставити результати із затратами на їх реалізацію. На жаль, такий науковий підхід був зведений до формального представлення обсягу результату, темпи якого зростали удвічі кожні 4-5 років.

Таким чином, механізм індустріалізації супроводжувався низьким рівнем життя робітників, значними та нераціональними витратами, суб'єктивним характером розрахунків економічної ефективності тощо. Наслідки побудови господарського механізму періоду індустріалізації представлено на рис.1. Централізоване формування ресурсів (через систему фондів) у сполученні із бюджетним фінансуванням виробництва привело до завищення потреби в них, а у сполученні з неефективним їх використанням – до підвищення обсягу запасів у підприємств і до зростання дефіциту ресурсів.

Уже у 50-ті роки стало зрозуміло, що командно-адміністративна система нераціональна в умовах мирного розвитку країни. Необхідно було змінити саму конструкцію механізму господарювання. Реформа 1965 р. поступово відроджувала ленінські ідеї управління економікою, а саме відновлювались госпрозрахункові методи управління, здійснювалась оптимізація співвідношення між централізацією та децентралізацією у господарському механізмі на основі принципу демократичного централізму, спостерігалось поширення самостійності виробничих колективів. Реформа 50-х поєднувала у собі досвід нової економічної політики (НЕП), активізувалась дія закону вартості, тобто посилення ролі прибутку у діяльності підприємств, спостерігалась активізація фінансово-кредитної політики. Однак фундамент командно-адміністративної системи залишився, більше того, дії щодо реформувань були проведені непослідовно, що знижувало ефект від реформ.

Подальші перетворення господарського механізму управління у 70-80-ті роки йшли шляхом проведення економічних експериментів, які перевіряли ефективність ініціатив трудових колективів, наукових заходів в економіці.

Результати проведених економічних експериментів дозволили отримати важливі наукові результати щодо побудови нового господарського механізму. Стало зрозумілим економічна доцільність впровадження наступних принципів господарювання: необхідність поширення прав підприємств у частині удосконалення власного виробництва; формування принципу розпорядження підприємством власними коштами, які воно отримало у результаті господарської діяльності; принцип оплати праці з урахуванням рівня ефективності праці; орієнтація виробництва на задоволення потреб споживача тощо. Тобто спостерігається поступове реформування принципів командно-адміністративної системи у принципи функціонування ринкової економіки.

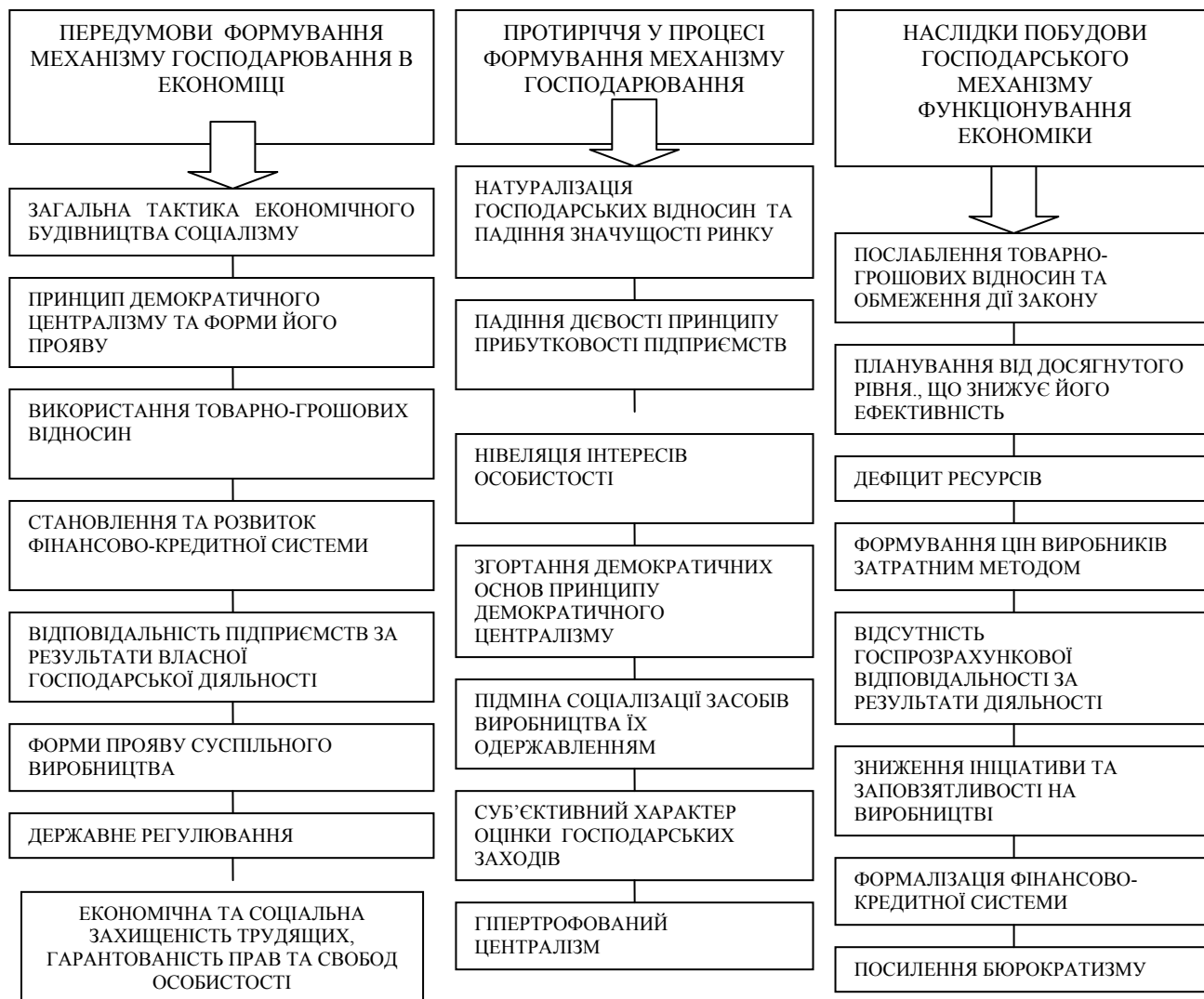

Рис. 1. Передумови, протиріччя та наслідки формування механізму господарювання в економіці командно-адміністративної системи господарювання

Наприкінці 80-х років було сформульовано програму радикальної реформи, до якої включено цілу низку реформ, а саме реформи планування та підвищення ролі Держплану СРСР; управління науково-технічним прогресом; матеріально-технічним забезпеченням; фінансового механізму; ціноутворення; банківської системи; діяльності міністерств та відомств сфери матеріального виробництва; соціальної політики; статистики. Однак, реалізацію цих реформ стримував існуючий механізм господарювання.

Таким чином, протягом більше як 70-ти років здійснювалось тотальне планування державної власності; централізоване регулювання державою усіх господарських зв'язків між суб'єктами економічної діяльності; відбувалось руйнування ринкових відносин, а саме ціноутворення, кредитування тощо (їх встановлювала держава); здійснювався прямий розподіл ресурсів, який передбачав централізований розподіл усіх видів ресурсів державними установами на основі централізованого планування „від досягнутого” результату; спостерігалось державне тотальне ієрархічне управління на вершині якого – партійна бюрократія; відбувався розподіл результатів суспільної праці за волею держави, яка була не в змозі об'єктивно визначати частку внеску кожного робітника у суспільний результат економічної діяльності і не прагнула до цього. Криза командно-

адміністративної системи стала результатом загострення суперечностей, які ця система не здатна була вирішити.

Зрозуміло, що основною суперечністю командно-адміністративної системи є суперечність між декларуванням та реалізацією цілей. Форми прояву цієї суперечності наступні: на фоні вивільнення робітників від експлуатації з боку капіталу спостерігається їх поневолення державою; від проголошеної мети щодо реалізації принципу „від кожного за здібностями, кожному за потребами” не залишилось нічого, окрім деформованої структури економіки, яка функціонувала за схемою „виробництво заради виробництва”; проголошення мети високопродуктивного виробництва не співпадало зі спадною ефективністю реального виробництва через відсутність конкуренції та повсюдне планування державної монополії; проголошена мета побудови суспільства, заснованого на самоуправлінні, зіткнулась із реальною системою управління у формі диктатури держави. Тобто, в умовах командно-адміністративної системи спостерігається відсутність конкуренції, економічної свободи, а саме свободи вибору сфери застосування здібностей людей, капіталу, свобода вибору партнерів по господарських операціях, свобода ціноутворення та вибору міри ризику господарської діяльності. Функціонування цієї системи обмежує можливості працівників щодо вибору свого територіального переміщення у разі зміни сфери застосування своїх здібностей; практично виключає альтернативність використання таких ресурсів, як земля та капітал.

Результати проведеного автором дослідження показують, що основними характеристиками сформованої на кінець 80-х років системи господарювання є наступні:

- ієрархічна структура органів управління господарством;
- наскрізна адміністративна підпорядкованість органів управління від макрорівня до рівня підприємства;
- визначення цілей розвитку, шляхів їх досягнення та координація дій на основі балансів та планів з подальшою деталізацією за рівнями ієрархії;
- директивний стиль управління як на макро-, так і на мікрорівні.

Саме ці особливості визначали логіку формування елементів механізму господарювання. Один з найбільш вагомих аргументів противників заходів щодо поширення господарської самостійності підприємств це - загроза втрати керованості економіки. Однак, якщо дієвість централізованого управління оцінювати не кількістю показників та обмежень, а спроможністю формулювати обґрунтовану стратегію розвитку, забезпечувати її реалізацію за допомогою ефективного механізму, то розуміння керованості економіки здобуває інший сенс. Відсутність же обґрунтованої соціально-економічної стратегії розвитку та механізму її реалізації привело до кризи командно-адміністративної системи господарювання, що обумовлена закономірностями, які сформульовано за результатами дослідження процесу формування та розвитку механізму господарювання у командно-адміністративній системі:

- накопичення оборотних коштів у запасах товарно-матеріальних цінностей;
- необґрунтоване зростання незавершеного будівництва та капітальних вкладень, що обумовило концентрацію ресурсів на цих об'єктах;
- неефективне використання матеріальних ресурсів, що обумовило зростання матеріалоемності та енергоемності національного доходу;
- нарощування обсягу виробництва, як наслідок – перерозподіл коштів у напрямку збільшення фонду накопичення, що обумовило уповільнення планового темпу росту реальної заробітної плати з одного боку та перевищення фонду заробітної плати робочих та службовців, з іншого боку;

- абстрактне відображення значно варіюючих ресурсів та продуктів у показниках на макро- та мікрорівні, що не співпадає з реальними процесами у соціально-економічній сфері;
- обмеженість дії механізму власної мотивації за рахунок незіставності його можливостей та їх реалізації у реальному режимі використання.

Узагальнюючи вищевикладене, автор вважає, що саме криза командно-адміністративної системи стала глобальною передумовою її трансформації у ринкову, наслідком цієї трансформації є побудова ринкової системи господарювання, у якій і повинен бути сформований ринковий внутрішній господарський механізм ефективного функціонування виробничих промислових підприємств.

Структура глобальної передумови формування ринкового внутрішнього господарського механізму ефективного функціонування виробничих промислових підприємств включає наступні складові:

1. протиріччя, що обумовлені дією формули: „народному господарству потрібен не прибуток, а конкретна продукція”, що веде до заниження оцінки затратної компоненти результатів господарської діяльності;
2. диспропорції при плануванні, а саме стан економічної системи показав об’єктивну необхідність пошуку оптимального співвідношення між централізацією та децентралізацією в плануванні;
3. недосконалий механізм виконання законів та нормативних актів; практика показує, що недостатньо мати закони, необхідні надійні механізми їх виконання, які створюють умови для їх виконання;
4. протиріччя, що об’єктивно виникли між командно-адміністративною та ринковою економічними системами при спробі арифметично поєднати переваги цих систем;
5. розбалансованість споживчого ринку та бюджетний дефіцит;
6. державна форма власності на засоби виробництва; виникла потреба розвитку різних форм власності, створення для них рівних умов існування і на цій основі – конкуренції;
7. державна монополізація виробництва, банківської системи, наукових розробок тощо, що привело до придушення демократичних форм суспільного життя;
8. відсутність методів, що дозволяють враховувати стохастичний характер економічного розвитку.

Враховуючи об’єктивну дію сформульованих автором передумов формування ринкового внутрішнього господарського механізму ефективного функціонування виробничих промислових підприємств, автор вважає, що для його побудови необхідно сформулювати принципи організації і характеристики ринкової економічної системи, в якій цей механізм буде успішно функціонувати.

Література:

1. Хозяйственный механизм управления экономикой СССР / Лапуста М.Г., Масленников В.В., Шеремет А.Д. и др. Под ред. П.Г.Бунича. – М.: Экономика, 1991. – 318 с.
2. История хозяйства России в материалах и документах. Вып. 3-й (1905-1925 гг.). М.- Л.: Гос. Изд-во, 1925. С.261.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., професором Галушко О.С. 07.12. 08*

*Надійшла до редакції
17.12.08*